

Розділ 1

АРХІВНА СПРАВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 930.25:94(477)«18/19»

Макієнко Олексій

ОРГАНІЗАЦІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ЗЕМСТВАХ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті розглянуто проблеми формування й діяльності архівної служби в земствах України у другій половині XIX – на початку XX ст., визначено устрій і склад земських архівів та їхню роль у забезпеченні ефективного функціонування земського господарства.

Ключові слова: земства, земські архіви, архівна справа, діловодство, архівні документи, архіваріус.

В статье рассмотрены проблемы формирования и деятельности архивной службы в земствах Украины во второй половине XIX – начале XX ст., определены устройство, состав земских архивов и их роль в обеспечении эффективного функционирования земского хозяйства.

Ключевые слова: земства, земские архивы, архивное дело, делопроизводство, архивные документы, архивариус.

Problems of forming and activity archives service in zemstvo's institutions on the territory of Ukraine in second half of XIX – beginning of XX century examined in the article. The author defined organization and structure of zemstvo's archives, their role in ensuring of effective function zemstvo's economy.

Key words: zemstvos, zemstvo's archives, archival affair, record keeping, archival documents, archivist.

Помітний внесок у розбудову архівної справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. зробили органи земського самоврядування. В українських регіонах земства забезпечили поступальний розвиток господарської інфраструктури, помітно розгорнули культурне будівництво, посприяли активізації суспільно-політичного життя. Успішність їхньої діяльності визначалася раціональністю обраної управлінської моделі, вдалим поєднанням матеріальних і людських ресурсів. Позитивну роль у зростанні ефективності функціонування земств відіграли заходи, спрямовані на оптимізацію постановки діловодства й архівної справи в земських управах. Земські архіви увійшли до числа найбільших упорядкованих провінційних архівів на українських землях.

Проблеми організації архівної справи в земських установах України ще належно не відображені у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. земські архіви, з огляду на відносно новітнє походження їх, ще не користувалися посиленою увагою дослідників, як до інших провінційних документосховищ – архівів духовного відомства, губернських правлінь, окружних судів, казенних палат тощо. Вперше становище архівів земських

установ України стало предметом вивчення губернських учених архівних комісій, що відобразилося в дослідженнях, опублікованих за результатами анкетувань місцевих архівів¹. Їхню стурбованість викликала подальша доля земських документальних зібрань, фактично усунутих з-під юрисдикції губернських учених архівних комісій². Відомий історик-архівіст О. Гераклітов, констатує недостатню увагу комісій до архівів органів місцевого самоврядування, вважав цінні для наукових досліджень документи останніх невід'ємною частиною майбутніх провінційних історичних архівів³. Стимулятором зростання інтересу вчених до документальної спадщини земських установ стали ювілейні заходи з нагоди 50-річчя запровадження земського самоврядування в Російській імперії. У контексті реалізації ідеї земського історичного музею виношувалися плани реорганізації діючих земських архівів у складові частини проєктованих закладів⁴. Гострота проблем архівного будівництва в діяльності земств зникла разом з остаточною ліквідацією їх в Україні радянською владою у 1920 р.

У подальшому дослідження історії земських архівів перейшло, переважно, у площину вивчення історії фондоутворення та джерелознавчої

© *Макієнко Олексій, 2010*

оцінки документальних комплексів земств у державних архівах України. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. всплеск інтересу до земської спадщини лише посилює згадану тенденцію⁵. Результати діяльності земських установ відомі науковцям значно краще, ніж їх внутрішній устрій й організація управління, у тому числі в архівній галузі. Свідченням цього є опубліковані останнім часом монографічні дослідження з історії окремих земств України⁶. Не знайшлося місця проблемам організації архівної справи в органах місцевого самоврядування ХІХ – початку ХХ ст. й у фундаментальній колективній монографії «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002)⁷. Відомості про архівну практику земських установ України відображено лише в поодиноких публікаціях на сторінках архівної періодици⁸. Тож спеціальне дослідження діяльності архівної служби в земських установах України дасть змогу не лише встановити її значення для розвитку вітчизняної архівної справи, а й розширити уявлення про функціонування управлінських механізмів у системі земського самоврядування.

Створені за «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864) органи земського самоврядування (губернські й повітові земські зібрання та їхні виконавчі органи – земські управи) розпочали свою практичну діяльність у 1865–1866 рр. у шести губерніях Лівобережної і Південної України. У 1911 р. земське самоврядування було запроваджено й у трьох губерніях Правобережної України – Київській, Подільській і Волинській. Імперське законодавство детально регламентувало порядок формування та склад земських установ, їхні обов'язки й повноваження, визначало напрями їхніх початкових дій. Вирішення більшості питань організації управлінської діяльності в системі земського самоврядування було віднесено до компетенції самих земських установ. Перші кроки земств спрямовувалися на облаштування ефективного апарату управління, налагодження системи діловодства та обліку⁹.

Серед невідкладних заходів губернських і повітових земств була організація оптимальних умов для зберігання архівних документів й використання їхньої інформації для потреб земського управління. «Правила про порядок приведення в дію Положення про земські установи» (1864) зобов'язували земські управи забезпечити приймання від різних установ та осіб справ, документів, коштів і майна земств, а також надавали їм право вимагати інші документи, не-

обхідні для здійснення своїх функціональних обов'язків¹⁰. Перші комплекси документів були передані до канцелярій земських управ місцевими державними установами, які припиняли своє функціонування із запровадженням земств (тимчасові комітети й комісії з утворення земських установ, прикази громадського нагляду, будівельні та шляхові комісії, комісії народного продовольства, лікарняні ради тощо). Тільки частина переданих справ продовжувалася в діловодстві канцелярій земських управ, решта ж підлягала архівному зберіганню. Так, серед 1405 справ, прийнятих Таврійською губернською земською управою від присутствених місць у перші дні її діяльності, 604 справи вже не мали діловодного значення¹¹.

Особливо гостро стояло питання про долю величезних архівів приказів громадського нагляду, які сягали своїм корінням кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Височайшим повелінням від 11 червня 1866 р. встановлювався порядок розбирання архівних справ останніх, що передбачав, після відбирання за участі представників земства призначених для знищення справ, подальше зберігання решти документів в архівах губернських правлінь¹². На їхнє утримання губернські земства мали виділяти частину коштів, асигнованих на справу громадського нагляду. Подібний порядок створював додаткові незручності як для губернських правлінь, так і для земського самоврядування. Тому вже 9 жовтня 1867 р. за клопотанням низки губернських земств міністр внутрішніх справ своїм циркуляром дозволив зберігання архівів приказів громадського нагляду у приміщеннях земських управ¹³. Отже, передавання земським установам значних за обсягом справ архівів ліквідованих приказів громадського нагляду стало додатковим стимулом для організації архівної справи в земствах.

Архів, як самостійний підрозділ канцелярії земської управи, почав формуватися вже на етапі становлення органів земського самоврядування наприкінці 1860-х – у 1870-х рр. Першими започаткували спеціальні архівні служби губернські земські управи, в яких на зберіганні перебували успадковані ними величезні комплекси документів неземського походження. Так, у 1870 р. в архіві Полтавського губернського земства поряд з чотирма сотнями власне земських справ містилося майже 9 тис. справ приказу громадського нагляду¹⁴. Для розбирання й упорядкування архівів до реформених установ окремі губернські земства практикували запрошення тимчасових архівних працівників¹⁵. Однак у процесі розгортання зем-

ської діяльності альтернатив створенню окремих архівних підрозділів при земських управах вже не існувало. Наприкінці 1860-х рр. у штатному розписі канцелярій управ низки губернських земств України з'явилася посада архіваріуса¹⁶, в інших земствах його обов'язки було покладено на одного з канцелярських службовців¹⁷. У більшості повітових земств через відносно невеликий обсяг архівів остаточне виокремлення службових обов'язків архіваріуса в межах практичної роботи канцелярського персоналу відбулося пізніше.

Наукова реконструкція організації архівів та архівної справи в земських установах України була ускладнена через відсутність спеціальних нормативних документів, які мали регулювати порядок функціонування земських архівів (як, наприклад, у Вологодському, Калузькому й Самарському губернських земствах)¹⁸, а також через загальний низький рівень збереженості відповідних діловодних матеріалів земських управ. Внутрішній устрій і організація роботи земських архівів, передусім, вибудовувалися з орієнтацією на нормативні приписи «Загального установаження губернського» (підрозділ «Про канцелярії та архіви») й «Установаження губернського правління» (підрозділ «Частина архівна»). На їхній основі земські управи розробляли відповідні інструкції, покликані внормувати функціонування архівної частини канцелярій. Здебільшого вони торкалися окремих питань постановки архівної справи – порядку експертизи цінності документів, визначення термінів зберігання архівних справ та ін.¹⁹ Загалом, вивчення подібних документів засвідчує відсутність у земців уніфікованих підходів до унормування архівної галузі. Кожне земство самостійно виробляло оптимальні варіанти організації архівної справи.

Комплектування земських архівів відбувалося, передусім, у результаті планомірного надходження завершених справ у діловодстві канцелярії управи та інших її службових підрозділів (відділень, бюро, столів). Організація служби діловодства земських управ швидко еволюціонувала в напрямі її децентралізації. У перші роки існування земств нерозвиненість їхнього управлінського апарату й невеликий обсяг документообігу обумовлювали зосередження всіх діловодних справ в єдиному для земської управи центрі – канцелярії. Її службовці – секретар, бухгалтер, реєстратор, діловоди (столоначальники), писарі та ін. – відповідно до визначених посадових обов'язків забезпечували повний комплекс технологічних

операцій з обробки документів. Персональний склад канцелярій земських управ не відзначався численністю. Так, у 1870 р. до штату канцелярії Херсонської губернської земської управи входили секретар, бухгалтер із помічником, реєстратор, три діловоди, від 9 до 14 постійних і тимчасових писарів, коректор, архіваріус, а також архітектор і топограф²⁰. У повітових управах працювали секретар, бухгалтер, реєстратор, один-два діловоди, три-п'ять писарів і технік²¹. Наприкінці XIX – на початку XX ст. виокремлення нових структурних підрозділів земських управ – відділів, бюро, столів та ін. – в умовах суттєвого зростання обсягів документообігу сприяло формуванню нових діловодних підрозділів із численним штатом канцелярських службовців. Наприклад, у 1913 р. в складі шістнадцяти службових підрозділів Чернігівської губернської земської управи – секретарського й емеритального столів, бухгалтерії і каси, економічного, ветеринарного, болотоосушувального, страхового, технічного й шосейного відділів, оціночно-статистичного бюро, столів народної освіти й громадського піклування, редакції «Земской недели» й «Земского сборника Черниговской губернии», архіві та бібліотеці – працювало 133 службовці, більшість з яких були задіяні в процесі документаційного забезпечення роботи земської управи²². Кожен з підрозділів провадив окреме діловодство зусиллями відповідного штату канцеляристів. У найбільшому з них – страховому відділі – крім власних завідувача канцелярії і бухгалтера працювали діловод з чотирма старшими й чотирма молодшими помічниками, сім старших і сім молодших конторників, переписувач на машинці²³. Секретарський стіл на чолі з секретарем земської управи забезпечував загальний контроль за діловодною діяльністю підрозділів управи та підвідомчих їй земських установ. У безпосередньому завідуванні секретарського столу перебували загальна реєстратура, архів та бібліотека управи. Отже, розширення культурно-господарської діяльності земств призводило до ускладнення структури діловодної служби, розширення діловодних функцій окремих службових підрозділів земських управ.

Джерела зафіксували поступове зростання обсягів комплектування земських архівів, що було нерозривно пов'язано з інтенсифікацією документообігу земських управ. Так, упродовж 50-річної діяльності Херсонської губернської земської управи обсяг її документообігу збільшився понад уп'ятеро: від 14 744 документів у 1865/1866 рр. до 77 145 документів

у 1914/1915 рр.²⁴ Водночас, річний документо-обіг деяких губернських земств перевищив 100 тис. документів²⁵, а повітових земств – 40 тис. документів²⁶. Завершені в поточному діловодстві справи під наглядом секретаря управи передавалися в земський архів за описом діловодами відповідних підрозділів управи. Зокрема, у 1912 р. в архів Полтавської губернської земської управи прийнято від розпорядчого відділення 23 справи, реєстратури – 25 книг, бухгалтерії – 255 справ, статистичного бюро – 217 справ, педагогічного бюро – 31 справа, економічного відділу – 68 справ, будівельного відділу – 53 справи, відділу народного здоров'я – 111 справ, відділу народної освіти – 123 справи²⁷. Втім, терміни передавання справ в архів підрозділами управ інколи порушувалися, й завершені у діловодстві справи могли залишатися в канцеляріях десятиріччями²⁸. Окремі службові підрозділи управ (страхові, статистичні, пенсійні відділи) отримували право на формування власних «поточних» архівів, де тривалий час зберігалися специфічні види документації (страхові акти, облікові картки, анкети)²⁹.

Кількісні показники щорічних надходжень справ суттєво коливалися в різних земствах, що залежало від інтенсивності діяльності й розвиненості культурно-господарської інфраструктури конкретного земства. На початку ХХ ст. архіви повітових земств щороку поповнювалися на 100–200 справ³⁰, а губернських земств – на 500–1000 справ³¹. За час свого існування повітові земства Лівобережної і Південної України сконцентрували в архівах до 10 тис. справ кожне³², а губернські земства – до 50 тис. справ³³. Особливо швидкими темпами зростали архіви у новостворених земствах Правобережної України. У 1920 р. за кількістю справ окремі з них вже переважали аналогічні архіви земств Лівобережної і Південної України (наприклад, архів Київського повітового земства).

Аналіз складу документів земських архівів засвідчив їх збірний характер. Основне місце в них посіли діловодні і статистичні документи земських установ. Серед них – журнали й протоколи засідань земських зібрань і управ, різних з'їздів, нарад і комісій, звіти й доповіді земських управ та їхніх підрозділів, інших земських установ (лікарень і притулків, навчальних закладів, дослідних станцій, кредитних установ тощо), бухгалтерська документація, матеріали статистичних переписів і обстежень, ревізій земського майна, особові справи земських службовців, листування управи з державними

і громадськими установами, окремими особами тощо. При втраті оригінальних документів окремі земства за можливості вживали заходи для відновлення їхнього змісту³⁴, в тому числі за рахунок друкованих видань. Поряд з цим земські архіви містили значні масиви документації ліквідованих дореформених установ, переданої свого часу земствам. На початку ХХ ст. ревізія архіву Чернігівського губернського земства, крім близько 18 тис. земських справ, виявила на зберіганні понад 5 тис. справ інших установ – Малоросійського та Чернігівського приказів громадського нагляду з кінця ХVІІІ ст. і до 1865 р., Ніжинських богоугодних закладів із 1807 по 1873 рр., Чернігівської палати державного майна й губернського особливого про земські повинності присутствія за 1857–1865 рр., губернської комісії народного продовольства за 1857–1864 рр., губернської будівельної і шляхової комісії за 1808 і 1851 рр., Чернігівської казенної палати за 1863–1864 рр.³⁵ Перевантаженість архівних приміщень змушувала земські управи регулярно ставити питання про утилізацію непотрібних для діловодства документів неземських установ³⁶. Окремі земства, навпаки, ставали ініціаторами створення збірних архівів, які б зберігали не лише земську документацію, а й архівні справи субсидованих земствами державних установ. Таким, зокрема, був створений у 1890 р. за рішенням Євпаторійського повітового земського зібрання архів для зберігання справ земської управи, з'їзду мирових суддів, повітових присутствій у селянських справах та з військової повинності³⁷. Як доводив досвід, подібна концентрація архівних документів убезпечувала їх у майбутньому від загрози серйозного пошкодження або знищення.

Найрізноманітніші підходи практикувалися при організації документів у земських архівах. Так, в архівах Херсонського й Таврійського губернських земств справи було систематизовано за відділами управи в порядку їхнього надходження, Чернігівського губернського земства – у їхній хронологічній послідовності при загальній нумерації, Катеринославського губернського земства – за хронологією по відділах управи із загальною нумерацією, а в архіві Полтавського губернського земства – за відділами у хронологічній послідовності³⁸. Організація одиниць зберігання закріплювалася в архівних описах, інколи складалися алфавіти справ. У Чернігівському губернському земстві під час упорядкування архіву в 1903–1905 рр. створено картотеку архівних справ³⁹.

Значною увагою земських діячів користувалися питання визначення порядку та умов зберігання архівних справ. Особливої актуальності вони набули у процесі інтенсифікації земської діяльності наприкінці XIX – на початку XX ст., коли старі приміщення земських архівів вже не могли забезпечити приймання потоку нових документів. Земські управи ініціювали розроблення та ухвалення правил зберігання й утилізації архівних документів. На основі застосування чітких критеріїв цінності визначався склад документів, які підлягали постійному, тривалому й тимчасовому зберіганню в земських архівах, встановлювався порядок утилізації другорядних документів. Наприклад, у Кам'янецькій повітській земській управі Подільської губернії від початку її роботи використовувався поділ архівних справ на три категорії: 1) справи довічного зберігання (документи державного значення, з особового складу, виборча документація, документи «для складання історії земства», проектно-кошторисна документація, справи про операції з нерухомим майном); 2) справи 10-річного строку зберігання (бухгалтерська документація, окладні книги); 3) справи 5-річного строку зберігання (решта документів земства). справи, для яких закінчився термін відомчого зберігання, знищувалися шляхом продажу з торгів⁴⁰.

Для земств Лівобережної і Південної України оптимізація умов зберігання архівних документів була нерозривно пов'язана з упорядкуванням уже наявних значних документальних зібрань. Серед губернських земств в Україні першим розпочало впорядкування архіву Катеринославське земство в 1887–1888 рр.⁴¹ згодом аналогічні роботи проводилися в Чернігівському й Полтавському земствах⁴². Розбирання архівних справ здійснювалося силами канцелярських службовців земських управ відповідно до методичних вказівок земських управ і зібрань. Перед ухваленням остаточного рішення списки відібраних для утилізації справ розглядалися ревізійними комісіями земських зібрань. Свідченням турботи земців про збереженість архівних цінностей є намагання членів комісій забезпечити додатковий контроль над процесом експертизи цінності документів⁴³. В українських губерніях, де активно діяли вчені архівні комісії, їхні члени долучалися до розбирання справ земських архівів⁴⁴. Деяко стихійний характер мала утилізація документів в архівах повітових земств. Наприклад, в архіві земської управи Хорольського повіту Полтавської губернії старі справи (до 1901 р.) було знищено, а їхні описи –

загублено⁴⁵. У випадках недостатньої пильності службовців повітових управ при утилізації документів у справу втручалися представники губернського земства⁴⁶ або адміністративної влади⁴⁷. Періодичну утилізацію відповідних архівних документів у різних масштабах практикували більшість земств України.

Проблемним місцем функціонування земських архівів упродовж усієї історії земств в Україні слід вважати загалом недостатній рівень забезпеченості їх належними приміщеннями. На етапі становлення земського самоврядування більшість земств орендували будівлі, необхідні для розміщення управ та їхніх службових підрозділів. Відносно невеликий документообіг давав змогу земським установам тимчасово уникати розв'язання проблеми раціонального облаштування документосховищ. Активний пошук варіантів оптимізації умов зберігання архівних документів розпочався в 1880–1890-х рр. через стрімке зростання обсягу земських архівів. Частина земств йшла шляхом розгортання значної утилізаційної кампанії, в інших наголос робився на реалізації проектів спорудження земських будівель, облаштованих відповідно до функціональних потреб земських установ. Зокрема, розроблений на початку XX ст. відомий проект будівлі Полтавського губернського земства (архітектори-художники О. Ширшов, В. Кричевський) передбачав відведення під загальний земський архів просторого ізольованого приміщення в напівпідвальному поверсі споруди з окремим кабінетом для архіваріуса⁴⁸. Один із найбільших на території України земських архівів розмістився в дев'яти опалюваних кімнатах, обладнаних необхідним технічним устаткуванням (металевими стелажми, залізними дверми, ставнями, пожежними кранами)⁴⁹. Втім, подібне можна вважати здебільшого винятком із загальної практики функціонування земських архівів в Україні. Адаже під документосховища часто пристосовували приміщення підвалів і горищ земських будівель, а в найгірших випадках – неопалювані сараї і комори⁵⁰. Нерідкими були випадки розпошення справ земського архіву в різних частинах міста, а інколи, навіть, між кількома містами (Перекопське земство)⁵¹. Отже, умови зберігання архівів у конкретних земствах значною мірою залежали від рівня усвідомлення місцевими діячами значущості архівних документів у реалізації стратегії земського управління.

Ефективність використання ретроспективної інформації документів земських архівів визначалася ступенем їхньої загальної упорядкованості,

наявністю зручних умов для роботи архіваріусів та інших земських службовців. Так, у 1905 р. після завершення впорядкування архіву Чернігівської губернської земської управи на запити підрозділів управи архіваріусом було видано 283 справи, а вже у 1906 р. кількість їх зросла до 535⁵². Поліпшення умов роботи архіву відобразилося й на використанні архівної інформації в наукових цілях. Найближчим часом на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» було опубліковано низку історичних нарисів про окремі галузі земської діяльності в Чернігівській губернії, підготовлених на основі архівних документів (ЗСЧГ, 1904, № 2, 8, 9–10; 1905, № 12; 1906, № 2, 4, 5, 6, 7–8; 9–10; 11–12; 1907, № 1–2, 5, 8, 10, 12). Найчастіше функції земського архіваріуса у процесі організації користування архівною інформацією обмежувалися розшуком і видаванням справ у розпорядження різних підрозділів управи, а необхідні довідки, витяги та копії здебільшого готувалися вже іншими співробітниками. Видавання довідок архіваріусами як вид роботи, що вимагав спеціальних знань, визнавалося недоцільним навіть у земствах із розвинутою архівною службою⁵³.

Без використання архівних документів земських управ неможливою була б підготовка узагальнюючих інформаційно-довідкових та науково-популярних видань земств (зводів постанов земських зібрань, ювілейних нарисів з історії земських установ тощо). Водночас, потреба у здійсненні відповідного архівного пошуку стимулювала подальше вдосконалення організації архівних документів, розвиток обліково-довідкового апарату земських архівів. Наприклад, ухваливши рішення про видання «Истории Полтавского земства» до 50-річчя діяльності земського самоврядування в регіоні, Полтавське губернське земське зібрання звернулося до повітових земств з проханням негайно провести впорядкування земських архівів⁵⁴. Упродовж 1913–1915 рр. робоча група під керівництвом Ф. Щербини здійснила в архівах губернського й повітових земств Полтавської губернії небачену за своїми масштабами в історії земського самоврядування в Україні евристичну роботу⁵⁵. Її результатом стала публікація першого випуску фундаментальної праці «История Полтавского земства» (1914).

Центральною фігурою архівної служби земства був архіваріус. Напередодні ліквідації органів земського самоврядування посада архіваріуса була включена до штатного розпису канцелярій більшості губернських і повітових

земств України, в решті земств його обов'язки виконували інші службовці канцелярії (секретарі, діловоди, реєстратори, екзекутори, бібліотекарі). Безпосередній нагляд за роботою архіваріуса здійснював секретар земської управи, а куратором архівної частини в земській управі вважався особисто голова управи. У службовій ієрархії земської управи архіваріус посідав місце представника допоміжного канцелярського персоналу, не обтяженого, як здавалося, складною і напруженою роботою. Тож за наявності штатної посади архіваріуса з метою економії коштів управи не гребували можливістю перекласти на нього додаткові службові обов'язки. Найчастіше роботу в архіві земські архіваріуси поєднували з функціями реєстратора, бібліотекаря чи екзекутора. Подекуди траплялося й більш нестандартне використання зусиль архіваріуса: у Волинському губернському земстві він завідував земельними ділянками земства в м. Житомирі⁵⁶, а в Чернігівському – «колекцією мінералів і зразків глини та ґрунтів, гербарієм болотяних рослин і зразками виробів із соломи»⁵⁷. Виходячи з поширених уявлень про характер діяльності архівних працівників, земські зібрання встановлювали відповідний розмір посадового окладу – в середньому від 300 до 600 крб. на рік. На початку ХХ ст. найвищий рівень річної винагороди архіваріуса був у Катеринославському губернському земстві (720 крб.)⁵⁸, а найменший – у Черкаському повітовому земстві (120 крб.)⁵⁹. Низький рівень матеріального забезпечення не сприяв залученню до роботи в земських архівах кваліфікованих та енергійних працівників. Серед архіваріусів переважали люди поважного віку, які пройшли значний трудовий шлях на посадах молодших канцелярських службовців (реєстраторів, писарів). Більш молоді працівники шукали будь-які способи для посадового підвищення⁶⁰. Отже, очікувати від земських архіваріусів значної активності на службовій ниві не доводилося.

Таким чином, функціонування архівної служби мало важливе значення для забезпечення ефективної управлінської діяльності в системі земського самоврядування. Земські документосховища сконцентрували не лише документи земств, а й багато документів інших місцевих державних установ, увійшовши до числа найбільших провінційних архівів України. У більшості земських архівів було створено умови для зберігання архівних документів і використання їхньої ретроспективної інформації. Особливості організації архівної справи в різних земствах визначалися рівнем інтенсив-

ності їхньої культурно-господарської діяльності, усвідомлення місцевими діячами значущості архівних документів у реалізації стратегії земського управління.

¹ *Дорошенко Д.* Об архивах Екатеринославской губернии. (По данным официальной анкеты). – Екатеринослав, 1914. – С. 10; *Павловский И. Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. VI, IX, 1, 4, 5–6, 7–8, 9–10, 12–13, 15, 16, 18, 19, 21, 23, 27, 29.

² Труды Первого съезда представителей губернских ученых архивных комиссий и соответствующих им установлений 6–8 мая 1914 года. – СПб., 1914. – С. 38, 73.

³ *Герасимов А. А.* Исторические архивы при ученых архивных комиссиях. – Саратов, 1915. – С. 3.

⁴ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – С. 41–86.

⁵ *Мельничук І. П.* Документи Державного архіву Вінницької обл. про історію органів самоврядування на Поділлі (XIX – поч. XX ст.) // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. збірник. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 215–219; *Зенкова Л.* Документи Державного архіву Полтавської області як джерело вивчення діяльності місцевого самоврядування у пореформений період // Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003): Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава, 2003. – С. 170–174; *Макієнко О. А.* Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2010. – Вип. 4. – С. 24–29 та ін.

⁶ *Лохматова А.* Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999. – 197 с.; *Калугін С. А.* Земське самоврядування на Харківщині (1865–1917 рр.). – Харків, 2000. – 148 с.; *Огієнко О.* Земства Правобережної України 1904–1917 років: досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності. – Житомир, 2006. – 144 с.; *Редькіна О. А.* Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. – К., 2008. – 192 с.; *Завальнюк О. М., Стецюк В. Б.* Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.

⁷ Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К., 2002. – 612 с.

⁸ *Абрамов В. Ф.* Земские архивы // Вестник архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59–66; *Макієнко О. А.* Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116–127.

⁹ *Макієнко О. А.* Організація служби діловодства в земських управах на території України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5 (у друці).

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1867. – Т. XXXIX (1864 г.). – Отд. 1. – С. 477–478.

¹¹ Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. 1866–1913 гг. – Симферополь, 1908. – Т. 1. 1866–1886. – С. 45.

¹² Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 16–20.

¹³ Там само. – С. 224–225.

¹⁴ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – С. 171.

¹⁵ Держархів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 23, арк. 1 зв.–2.

¹⁶ Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874. – Херсон, 1875. – С. 25; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – С. 170.

¹⁷ Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы с 1865 по 1883. – Харьков, 1883. – Т. 1. – С. 196.

¹⁸ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 54.

¹⁹ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 131; Доклады Каменецкой уездной земской управы 2-му очередному уездному земскому собранию. Сессия с 23 октября 1912 г. – Каменец-Подольск, 1912. – С. 17–18.

²⁰ Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год... – С. 25.

²¹ Там само. – С. 25–27.

²² Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – С. 325–329.

²³ Там само. – С. 325–326.

²⁴ Херсонское губернское земское собрание. Сессия третья (28 октября – 15 ноября 1866 года). – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1867. – С. 64; Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1914–1915 год. – Херсон, 1915. – С. 3.

²⁵ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1914 год. – Чернигов, 1916. – С. 344.

²⁶ Миргородское уездное земство. Отчет уездной земской управы за 1915 год. – Миргород, 1916. – С. 74.

²⁷ Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва ревизионной комиссии доклад 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 130–131.

²⁸ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 60, оп. 1, спр. 179, 136 арк.; спр. 180, 120 арк.

²⁹ Держархів Херсонської обл., ф. 5, оп. 1, спр. 29, арк. 42; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 132.

³⁰ Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва ревизионной комиссии доклад 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 131; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – С. 336.

³¹ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 161, оп. 1, спр. 2, арк. 70; спр. 4, арк. 58; спр. 5, арк. 23; спр. 6, арк. 25.

³² *Павловский И. Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. 8, 10, 12, 29.

- ³³ Там само. – С. 1.
- ³⁴ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 47–48.
- ³⁵ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов, 1906. – С. 375–376; *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 45–46.
- ³⁶ Систематический сборник постановлений Кременчугского уездного земского собрания. 1865–1899 гг. – Кременчуг, 1900. – С. 56; Доклады Винницкому очередному уездному земскому собранию 1-го созыва Винницкой уездной земской управы 1911 года. – Винница, 1911. – С. 29–30; Винницкая уездная управа. Доклады третьему чрезвычайному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1913 года и журналы комиссий и собрания. – Винница, 1913. – С. 23; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 131.
- ³⁷ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 528, оп. 1, спр. 297, арк. 1, 3, 4; Постановления Евпаторийского XXIII очередного уездного земского собрания 25–28 октября 1888 года. – Евпатория, 1889. – С. 9–10.
- ³⁸ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 50–51.
- ³⁹ Там само. – С. 53.
- ⁴⁰ Доклады Каменецкой уездной земской управы 2-му очередному уездному земскому собранию. Сессия с 23 октября 1912 г. – Каменец-Подольск, 1912. – С. 17–18.
- ⁴¹ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. 1. – С. 93–94.
- ⁴² Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – С. 150–151; Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1900–1909 годов. – Чернигов, 1912. – Т. 1. – С. 49–5; Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. – Полтава, 1911. – Вып. 1. – С. 229–230.
- ⁴³ Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – С. 151.
- ⁴⁴ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 27–28; Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. – Полтава, 1911. – Вып. 1. – С. 230; Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 293–294.
- ⁴⁵ *Павловский И. Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. 29.
- ⁴⁶ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – С. 171.
- ⁴⁷ Систематический сборник постановлений Кременчугского уездного земского собрания. 1865–1899 гг. – Кременчуг, 1900. – С. 56.
- ⁴⁸ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1895 по 1903 г. вкл.). – Полтава, 1906. – Вып. 1. – С. 56.
- ⁴⁹ *Павловский И. Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. 1; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 97, 132.
- ⁵⁰ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 59–61.
- ⁵¹ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 161, оп. 1, спр. 6, арк. 24.
- ⁵² Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов, 1906. – С. 375; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов, 1907. – С. 454.
- ⁵³ Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва ревизионной комиссии доклад 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 131.
- ⁵⁴ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 116.
- ⁵⁵ Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва губернской земской управы доклады 1915 года. – Полтава, 1916. – С. 187–195.
- ⁵⁶ Доклад ревизионной комиссии Вольнскому губернскому земскому собранию 4-й чрезвычайной сессии 1914 года. – Житомир, 1914. – С. 149.
- ⁵⁷ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 год // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – № 10. – С. 287.
- ⁵⁸ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. – Екатеринослав, 1916. – Ч. 2. – Вып. 1. – С. 82.
- ⁵⁹ Смета земских доходов и расходов по Черкасскому уезду на 1913 год. – Черкассы, 1912. – С. 74.
- ⁶⁰ *Макієнко О. А.* Архів Херсонського губерньського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 121.

930.253:94(477)

Ляшенко Вікторія

ПОРІВНЯЛЬНИЙ ТА СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОРИСТУВАННЯ АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ В ЧИТАЛЬНОМУ ЗАЛІ ЦДІАК УКРАЇНИ

Проаналізовано основний контингент, склад, віковий та освітній рівні користувачів читального залу ЦДІАК України, які досліджували документи історико-революційної та політичної проблематики.

Ключові слова: порівняльний та статистичний аналіз, користувачі архівними документами, читальний зал ЦДІАК України.

© *Ляшенко Вікторія*, 2010